

1 Rijk versierde graven op het kerkhof in Zuurdijk



2 Grafsteen met een personificatie van de dood

# Doodssymbolen op grafstenen

Rijkdom in Zuurdijk

Regnerus Steensma

OP VEEL OUDE GRONINGEN KERKHOVEN TREFT MEN VERSCHIEDENE GRAFSTENEN AAN MET SYMBOLISCHE VOORSTELLINGEN DIE AAN DE DOOD HERINNEREN. MET NAME IN DE NEGENTIENDE EEUW HEEFT DE TOEPASSING VAN DOODSSYMBOLIEK IN GRONINGEN EEN HOGE VLUCHT GENOMEN, VEEL MEER DAN IN FRIESLAND EN DRENTH. IN GRONINGEN ZIJN VERDER OP VEEL KERKHOVEN DE OUDE STENEN NIET GERUIMD MAAR BEWAARD GEBLEVEN EN DE LAATSTE JAREN WORDEN ZE VAAK GOED INSTANDGEHOUDEN. EEN VOORBEELD VAN EEN KERKHOF MET EEN RIJKDOM AAN DOODSSYMBOLIEK IS ZUURDIJK.<sup>1</sup>

## De vergankelijkheid<sup>2</sup>

Een van de meest bekende beelden van dood en vergankelijkheid is de doodskop op twee gekruiste beenderen. Het geldt bij uitstek als het vanitassymbool. Het woord 'vanitas' is ontleend aan de Latijnse vulgaatvertaling van Prediker 1 vers 2: 'Vanitas vanitatum et omnia vanitas' ('Ijdelheid der ijdelheden! Alles is ijdelheid!'). De schrijver van het boek Prediker wijst op de betrekkelijkheid van het leven: 'Het ene geslacht gaat en het andere geslacht komt, maar de aarde

blijft altoos staan', en op de ijdelheid van het genot van aardse goederen: 'zie, alles was ijdelheid en najagen van wind, en er is geen voordeel onder de zon'. De vergankelijkheid wordt ook voorgesteld door een tweetal dierfiguren, de slang en de vlinder. Beide komen op de Groninger grafstenen voor in tweeërlei symbolische betekenis. De slang is in de eerste plaats het beest dat zichzelf in de staart bijt, de mythologische slang Ouroboros, en aldus het beeld van de eeuwige wederkeer en ook van de vergankelijkheid van de mens in de kringloop van het bestaan. Dit is de meest voorkomende symboolwaarde van de slang. In de tweede plaats komt de slang voor in de negatieve betekenis van het wezen dat de dood van de mens versnelt. De vlinder is het symbool van de kortstondigheid van het leven en van de overgang naar een ander bestaan. Zowel de slang als de vlinder komen ook voor als christelijk symbool van de opstanding, waarover hierna meer.

## Het sterven

De zeis is het meest bekend als attribuut van de gepersonifieerde dood en is daarmee een sterk doodssymbool. Na het christelijke symbool van de vlinder is de zeis het meest voorkomende teken op Groninger grafzerken. De dood wordt 'de grote maaier' genoemd. In de vroege middeleeuwen werd de dood al afgebeeld als skelet met in de rechterhand een zeis. Dit beeld symboliseert de onverbiddeijkheid

1 Dit artikel is een bewerking van R. Steensma, Doodssymboliek op Groninger grafzerken, in J.W. Boersma en C.J.A. Jörg, Ere-saluut. Opstellen voor mr. G. Overdiep, Groningen 1995, pp. 144-155.

2 Voor de toelichting op de symbolen werd gebruik gemaakt van de volgende werken: Begraafplaatsen als cultuurbezit, Terebinth-reeks, Utrecht 1992, G. Ferguson, Signs and symbols in Christian art, New York 1966, E. Kirschbaum (red.), Lexikon der christlichen Ikonographie, 8 dln., Rom/Freiburg/Basel/Wien 1968-1976, H.L. Kok, De geschiedenis van de laatste eer in Nederland, Lochem 1970, H.L. Kok, Erfenis onzer voorouders. Begraven, rouwgebruiken en rouwsymboliek, Lochem 1990 en P.R. Nyssen, Op leven en dood. Het grafmonument, Antwerpen 1987.





van de dood.<sup>3</sup> Op het kerkhof van Zuurdijk liggen twee zerken uit 1862 en 1878 waarop de personificatie van de dood is uitgebeeld door een bebaarde oude man met een zeis in zijn linkerhand, terwijl zijn rechterhand rust op een boomstam (?) waar een slang omheen kronkelt (afb. 2). Een variant op de zeis is het symbool van de bijl die meestal wordt afgebeeld bij een boomstam; de bijl ligt aan de wortel van de boom, ofwel de boom wordt omgehouden en daarmee het leven beëindigd. We vinden deze voorstelling o.a. in Westerwijtwerd op een zerk uit 1881. De omgekeerde fakkel duidt op het uitdoven van het leven: het vuur wordt gedoofd. Soms worden twee fakkels kruislings afgebeeld of schuin kruislings met een zeis (afb. 3).

FOTO'S INSTITUUT VOOR LITURGIEWETENSCHAP RUG



3 Opschrift binnen een lauwerkrans boven een zeis en een uitdovende fakkel



4 Reliëf van een slang die uit een olielampje drinkt

Op drie zerken in Zuurdijk vinden we de curieuze afbeelding van een slang die zijn kop heeft uitgestrekt naar de binnenzijde van een olielampje (afb. 4). Kennelijk drinkt hij de laatste olie op en helpt aldus het levenslicht te doven. Op hetzelfde kerkhof treffen we verder de voorstelling aan van een slang die naast de gepersonifieerde dood omhoog kronkelt alsmede die van een slang rond een gesloten vaas of urn. Beide zijn mogelijk een variant op de slang bij het olielampje. In de religieuze mythologie vervult de slang dikwijls een negatieve rol. Dat is niet alleen het geval in het paradijsverhaal waar de slang Eva verleidt, maar ook in de Germaanse mythologie waarin de Midgardslang een giftig monster is.

De zandloper, al of niet met vleugels, duidt op het snelle verglijden van het leven en het naderen van het stervensuur. Als symbool van de dood komt de zandloper voor het eerst voor in de late middeleeuwen. De meeste zandlopers zijn voorzien van vleugels. Die symboliseren de tijd die vervliegt, en de vergankelijkheid van de mens (psalm 90). Meestal zijn het de vleugels van een duif, maar het komt ook voor dat de zandloper is voorzien van een duiven- en een vleermuisvleugel. De betekenis daarvan is dat het leven vervliegt bij dag en nacht, bij goed en kwaad. De duif staat voor het positieve, de vleermuis is een nachtdier en wordt negatief, demonisch ervaren. Vader Tijd wordt altijd met een zandloper afgebeeld. Een geliefkoosde naam voor een begrafenisfonds in de achttiende eeuw was 'Mijn Glas Loopt Ras (Haarlem 1752)'.<sup>4</sup>

## De dode

Twee nauw met elkaar verwante symbolen zijn de geknakte bloem en de afgebroken tak. In beide gevallen is het een beeld van het afgebroken leven, van een gestorven mens. De bloem vinden we op de Groninger zerken in verschillende variaties. Nadere analyse van de bloemtypen zou aan het licht kunnen brengen met welke bloemen we hier te maken hebben, hetgeen voor de duiding van belang is omdat aan bepaalde bloemen een speciale, symbolische waarde werd toegekend. Zo is de lelie het beeld van zuiverheid en schoonheid, terwijl de snel verwelkende klaproos of papaver op de kortstondigheid van het leven wijst.

Bijna even vaak als een geknakte bloem vinden we een voorstelling van een boom waarvan de takken naar beneden gericht zijn: het bestaan heeft een wending genomen. Bekend is de naam 'treurwilg' (afb. 5). Soms is de boom ontworteld en staat wat de betekenis betreft dan op één lijn met de geknakte bloem en de afgebroken tak. Een stap verder is de weergave van een kale boomstam of tronk. De boom is afgehouden; hij is dood gelijk de man of vrouw in het graf. Dezelfde symboliek ligt besloten in de voorstelling van de afgebroken zuil (afb. 5).

In het voorgaande is reeds genoemd de voorstelling van de

3 Kok, *Erfenis onzer voorouders*, p. 33

4 Kok, *Erfenis onzer voorouders*, p. 35.



dood als een oude man met een baard en een zeis in de hand (afb. 2).

Hier en daar treffen we op een zerk de uitbeelding van een vaas of urn aan, meest met een slang eromheen. In Zuurdijk is een vaas te zien waaromheen een rouwsluier gedrapeerd is. Het symbool van de urn stamt uit de Grieks-Romeinse oudheid, toen crematie regel was en de as in een urn werd verzameld.

De rouwsluier komt afzonderlijk verschillende malen voor, al is de draperie op sommige zerken niet direct als zodanig herkenbaar. De treurende engel op een zerk in Zuurdijk is de personificatie van de rouw van de nabestaande.

Zeer bijzonder en mogelijk voor Groningen uniek, is op een zerk uit 1800 in Zuurdijk de voorstelling van een begrafenis in de vorm van vier mannen die een doodskist dragen (afb. 6). Uit het opschrift wordt duidelijk dat de steen het graf van een tienjarig kind siert.

### Symbolen van het christelijk geloof

Het meest voorkomende symbool op grafstenen is de vlinder en op verschillende zerken staan er zelfs twee, drie of vier afgebeeld (afb. 7). De reden van dit veelvuldige gebruik is dat de vlinder symbool is van de opstanding, zowel die van Christus als die van mensen. Deze betekenis wordt ontleend aan de drie stadia van zijn bestaan, waarbij rups, pop en vlinder symbolen zijn van leven, dood en opstanding. Vele christenen beschouwen de dood als de overgang naar een beter leven, de bevrijding uit dit aardse tranendal om op te gaan naar het hemels vreugderijk. Een vlinder zich uit een pop bevrijdt is het beeld van de ziel die in het stervensuur het stoffelijk omhulsel verlaat en opstijgt naar de hemel. De vlinder is dus zowel symbool van de kortstondigheid van het leven ofwel de vergankelijkheid als van de overgang naar een ander bestaan. De laatste betekenis hoort ook bij de slang die zich in de staart bijt.

We vinden op de grafstenen ook van oudsher bekende christelijke symbolen zoals het anker als teken van hoop, dat soms samen met kruis en hart voorkomt (geloof, hoop en liefde); een biddende engel; een engel die op de bazuin blaast als teken van de wederkomst van Christus. Op sommige stenen vinden we een pelikaan die zichzelf in de borst pikt om zijn jongen met zijn eigen bloed te voeden. Het is oud symbool van Christus die zich opoffert voor zijn volgelingen. Op de Groninger stenen is deze betekenis echter secundair, want deze pelikanen gaan terug op de familiewapens Wiersema en Wigboldus, ook als zij in de decoratie zijn verwerkt zonder wapenschild.<sup>5</sup>

Op verschillende zerken is een oog afgebeeld binnen een driehoek waarvan een bundel stralen uitgaat (afb. 9). Het is het oog van God, waarnaar op een aantal plaatsen in de bijbel verwezen wordt, bijvoorbeeld 1 Petrus 3 vers 12: 'want de ogen des Heren zijn op de rechtvaardigen'. In de tijd van de Renaissance werd het oog vaak omgeven door een drie-



5 Een afgebroken zuil in het midden, met daarachter een treurwilg geflankeerd door een gevleugelde zandloper en een zeis



6 Begravenis met vier mannen die een kist dragen

hoek als beeld van de Drieëenheid. Dit geheel dat stralen van licht uitzendt, duidt op de heiligheid van de drieënige God.

Een open boek kan zowel op het boek des levens duiden als op de bijbel. Soms is het voorzien van de woorden 'Geloof, Hoop en Liefde', terwijl op twee zerken in Westeremden bijbelteksten aangegeven zijn. Het betreft Prediker 11 vers 8: 'Daarom, indien de mens vele jaren leeft, zo verheuge hij zich in die alle, maar hij bedenke, dat de dagen der duisternis vele zullen zijn: al wat komt is ijdelheid' en Job 8 vers 9: 'Wij toch zijn van gisteren en weten niets; want als een schaduw zijn onze dagen op aarde'.

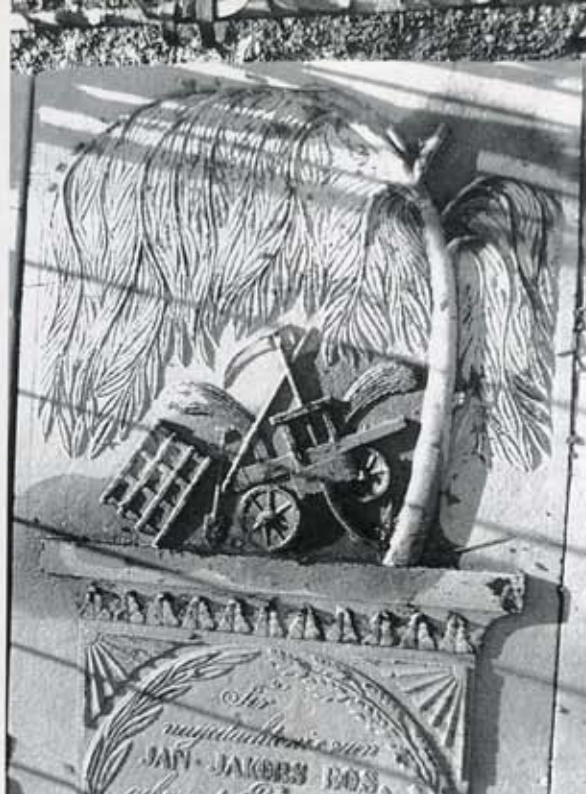
5 Vriendelijke mededeling drs. R.H. Alma.





FOTO 5 INSTITUUT VOOR LITURGIEWETENSCHAP RUG

7 Een obelisk met een lauwerkrans, met daaromheen een zeis, doodskop en twee vlinders



8 Treurwilt met werktuigen uit het boerenbedrijf

Verschillende voorstellingen van planten duiden op nieuwe groei en daarmee op een nieuw bestaan na de dood. Dit zijn met name de grassprietjes die onderaan op diverse zerken voorkomen, maar ook de korenaren hebben die functie. De klimop wordt vanwege haar altijd groene bladeren beschouwd als symbool van eeuwig leven. Enkele malen treffen we de afbeelding aan van een klimopslinger rond een afgebroken zuil: het eeuwige leven omgeeft het gebroken aardse. Elders komt een klein plantje voort uit een afgehouden tronk of zuil.

De palmtak is een oud symbool voor de overwinning en in de christelijke iconografie voor de overwinning van Christus op de dood. We treffen deze op de Groninger zerken in verschillende variaties aan. De palmtak werd tot een soort algemene overwinningstak. Op een zerk uit 1859 in Zuurdijk heeft een bijna naakte mansfiguur de palmtak in de

hand. Zijn hoofd rust op de rechterarm die op een zuil steunt. Het is waarschijnlijk de allegorische figuur van de overwinning, maar zijn gezicht drukt nu niet bepaald een gevoel van vreugde uit. Teken van overwinning is ook de lauwerkrans die we op een aantal zerken tegenkomen (afb. 7). Ook hier geldt dat het begrip lauwer of 'laurier' niet al te letterlijk genomen moet worden. Soms hangt de krans rond een obelisk, een symbool voor standvastigheid en deugdzaamheid (afb. 7). De obelisk komt ook verschillende malen voor zonder de krans, en is dan een symbool op zich. De eikentak is een symbool van onsterfelijkheid en eeuwig leven, omdat eikenhout als onvergankelijk werd beschouwd. Zowel voor lauwerkrans, eikentak als obelisk geldt dat zij in dezelfde betekenis in de niet-christelijke context voorkomen.

### Beroep van de dode

Soms vindt men een grafsteen met een voorstelling die herinnert aan het beroep van de overledene. Zo zijn enkele stenen in Zuurdijk voorzien van voorstellingen die aan de landbouw ontleend zijn. Een zerk uit 1825 toont een korenschoof, een hooivork en een dorsvlegel, terwijl de zerk voor Jan Jacobs Bos uit 1871 versierd is met een grote treurboom met daarnaast de afbeeldingen van een eg, een schep, een kar- of radploeg, twee korenschoven en een zeis (afb. 9). Deze herinneringen aan het boerenbedrijf zijn juist in Zuurdijk op hun plaats, want het maatschappelijk leven dit dorp werd in de negentiende beheerst door een aantal voorname boerengeslachten. IJnte Botke heeft hun wel en wee boeiend beschreven in zijn publicatie over de grafstenen in Zuurdijk die in 2003 verscheen als eerste deel in de serie 'Groninger kerkhoven'.<sup>6</sup> Botke laat de symboliek bijna geheel buiten beschouwing want hij bespreekt vooral de personen die op de stenen genoemd worden. Zijn boek is een fraaie schets van de samenhang tussen de grafstenen en het maatschappelijk leven in de 'boerenrepubliek' die Zuurdijk in de tweede helft van de achttiende eeuw werd en tot in de twintigste eeuw zou blijven.



FOTO INSTITUUT VOOR LITURGIEWETENSCHAP RUG

9 Stralen vanuit een driehoek met het Alziend Oog

Dr. Regnerus Steensma (Poelruit 24, 9285 LH Buitenpost, 0511-544 141) maakt studie van historische kerkgebouwen.

6 IJ. Botke, Die onder dezen grafzerk ligt. Graf- en gedenkstenen in en om de kerk van Zuurdijk 1773-1885, Groningen 2003.